

Віктор Аксьонов,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології
Харківського історичного музею
імені М. Ф. Сумцова

ПЕРСНІ XVII–XVIII ст. З КОЛЕКЦІЇ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА «ВЕРХНІЙ САЛТІВ»

У роботі розглядаються бронзові персні XVII–XVIII ст., які були передані до історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» харківським колекціонером О.О. Горєлих. Ці персні характеризують уподобання та певний світогляд населення України доби пізнього середньовіччя. Пов'язані ці персні з козацьким середовищем тих часів.

Ключові слова: перстень, козаки, Лівобережна Україна, Верхній Салтів, музей.

Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів», з фінансуванням з бюджету Вовчанського району Харківської області, було засновано у 1997 р. Першим директором закладу став В. Г. Бородулін, який у 1984–1992 рр. на чолі експедиції Харківського історичного музею досліджував ранньосередньовічний катакомбний могильник, що входить до складу Верхньосалтівського археологічного комплексу (ВСАК). Саме відкриття та дослідження Верхньосалтівського археологічного комплексу дозволили на початку ХХ ст. виокремити старожитності півдня Східної Європи у салтівську (салтово-маяцьку) археологічну культури. Створений музейний заклад первісно був спрямований на ознайомлення відвідувачів з матеріальною культурою аланського населення салтівської культури, яке мешкало у другій половині VIII–IX ст. у басейні Сіверського Дінця.

У 1999 р. за наказом № 393 Міністерства культури і мистецтв України історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» було внесено до Державного реєстру національного культурного надбання за № 38. У 2001 р. рішенням Вовчанської районної ради було затверджено Статут заповідника, а Постановою Кабміну за № 1761 заповідник занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Якщо спочатку колекція музею-заповідника «Верхній Салтів» складалася з предметів пов'язаних із салтівською культурою, то поступово фонди музею стали поповнюватися етнографічними матеріалами, матеріалами Другої світової війни та післявоєнних часів, які передавали мешканці с. Верхній Салтів та розташованих поряд селищ, відвідувачі музею та місцеві краєзнавці. На кінець 2021 р. фонди Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» за інвентарними книгами налічували 9275 одиниць основного фонду та 3809 одиниць науково-допоміжного фонду (усього 13084 музейних предмета).

Після початку подій лютого 2022 р. музей у с. Верхній Салтів опинився в зоні бойових дій, внаслідок яких було зруйнована будівля музею, яка постраждала через неодноразове ураження її снарядами. Руїнації зазнала покрівля будівлі музею та частково стіни, внаслідок чого дах будинку провалився у більшості приміщень музею, перекривши собою експозиційне обладнання (Аксьонов 2023, рис. 3-5). Співробітникам Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова за допомоги волонтерів організації «Слобода ua» вдалося у грудні 2022 р. вивезти до Харкова залишки колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів». Усього вдалося віднайти та вивезти у безпечне місце лише 3124 музейних предмета. Лише частина з цієї групи становили предмети, які становили археологічну колекцію музею. На момент інвентаризації врятована археологічна колекція налічувала 2255 одиниць зберігання (з урахуванням депаспортизованих предметів), з яких 547 предметів належать до групи «науково-допоміжні фонди» (Аксьонов 2023а, с. 175).

Значну частину врятованої археологічної колекції музею становили персні (451 одиниць зберігання) та обручки (99 екземплярів), які невдовзі були подаровані історико-археологічному музею-заповіднику «Верхній Салтів» харківським колекціонером О. О. Горєлих. Передані до музею персні та обручки відносяться до доволі широкого хронологічного діапазону: XVII – остання чверть ХХ ст. Значну частину переданої колекції становлять латунні персні з гніздом овальної або круглої форми під вставку з кольорового або прозорого скла, які вироблялися ремісниками у другій половині XIX – на початку ХХ ст. Доволі однорідною виглядає колекція обручок, які переважно

виготовлені з латуні та мають гладку зовнішню поверхню. Лише деякі з них прикрашені тисненим геометричним орнаментом з паралельних ліній або орнаментом у вигляді решітки. Представлені в колекції обручки датуються другою половиною ХІХ – першою половиною ХХ ст.

Проте в колекції присутні персні доби раннього модерну, саме вони і привертають до себе увагу, бо пов'язані вони з українським козацтвом. Для цих перснів характерно кілька усталених сюжетів для прикрашення щитків.

Це литі персні з щитками овальної або круглої форми, пласка поверхня яких прикрашена гравійованими чотирьох- або шестипелюстковими розетками-хрестами (рис. 1: 1-5, 11-13). На деяких перснях орнамент у вигляді чотирьохпелюсткових розеток виконано доволі схематично – пелюстки квітки позначені трьома паралельними стрічками (рис. 1: 6-10). Подібні персні були знайдені на місці Берестецької битви 1651 року (Свешніков 1993, с. 179, рис. 33: 24, 26-28), що робить їх надійним хронологічним репером для подібних прикрас. До цієї групи виробів слід віднести і перстень, щиток якого прикрашено орнаментом у вигляді гравійованої чотирьохпроменевої квітки-сніжинки. Головною відзнакою цього персня від попередніх є те, що він не литий, а виготовлений шляхом зварювання пластинчатого кільця з пласким щитком округлої у плані форми.

Щитки деяких перснів були оздоблені гравійованими кількома вертикальними та ламаними лініями (рис. 2: 2-6), які на нашу думку, можливо імітують якийсь напис. Проте, на щитку лише одного персня (рис. 2: 1) було присутнє зображення у три рядки, яке нагадувало текст, що був виконаний на арабській графічній основі. Персні зі схожими зображеннями в незначній кількості зустрічаються в салтівських старожитностях останньої чверті I тис. н. е. басейну Сіверського Дінця (поховання № 159 могильника Червона Гусарівка) (Аксёнов 2017, рис. 35: 19). Так, на сердоліковій вставці срібного персня з поховання № 5 могильника біля с. Бокове був присутній напис арабською мовою у дві строки, який означав «відданий Аллаху раб [Його]» (Колода 2021, рис. 4: 5, 5а). Поява персня з арабським написом релігійного змісту в салтівських старожитностях Подоння розглядається дослідниками як один з доказів розповсюдження ісламу серед частини населення Хозарського каганату (Колода 2021, с. 61). У нашому ж випадку, появу перснів з імітацією написів з використанням арабської абетки, можливо, слід вважати наслідком контактів мешканців Лівобережної України з кримськотатарським населенням Криму. Можливо, подальшим розвитком цієї традиції є персні, щиток яких прикрашено гравіюваними округлими дужками, які розміщені у полі щитка без усякої системи (рис. 2: 7-14).

Щитки частини перснів прикрашені знаками, які мали широке розповсюдження у народному середовищі та пов'язані з язичницьким світоглядом. Щиток одного персня прикрашено гравійованим зображенням прямого хреста (рис. 3: 1), який виступає як символ християнства, так і символом божественного небесного вогню/сонця (Голан 1993, с. 102-103). Солярним символом – крапка у колі – оздоблено щиток одного персня (рис. 3: 2). На щитках двох перснів зроблені чотири невеличкі заглиблення круглої у плані форми, які розташовані у вигляді квадрату (рис. 3: 3, 4) – символу землі (Голан 1993, с. 86-87). На щитку ще одного персня п'ять заглиблень круглої форми доповнені гравійованим зображенням прямого хреста (рис. 3: 5). Поодинокими екземплярами представлені персні, щитки яких прикрашають символи ораного поля (рис. 3: 6) (Голан 1993, с. 87); небесної вологи у вигляді дощових хмар (рис. 3: 7, 8) та дощу (рис. 3: 9) (Голан 1993, с. 81, 83).

На кількох перснях присутні зображення, символіка яких доволі прозора та відповідає славетним козацьким часам. Так, привертає увагу фрагмент персня-печатки, на щитку якого, високим рельєфом зображена фігура чоловіка зі списом у правій руці, який спирається лівою рукою на щит (рис. 3: 10). Ця фігура є зображенням узагальненого образу захисника. На іншому персні вирізано схематичне зображення тризуба (рис. 3: 11), а ще на одному виробі – схематичне зображення «сонячного човна» (рис. 3: 12).

Образ «сонячного човна» був доволі поширеним у козацькі часи. Його зображення можна бачити в ХІV-ХVІІІ ст. на гербах багатьох українських, польських та російських феодалів (Лукомский, Модзалевский 1993, табл. VII, IX, XV, XVI, XVII, XIX, XX, XXII, XXIII, XXVII, XXIX, XXXVI, XXXVIII, XL; Шаповалов 1997, рис. 93). У вигляді «сонячного човна» виготовляли металеві кресала (Шаповалов 1997, с. 83-84, рис. 75: б, в, г).

З колекції музею походить перстень на якому вигравійовано зображення щита, в полі якого знаходиться хрест, під яким розташований півмісяць (рис. 3: 13). Хрест у цьому випадку символізує християнську віру, виступаючи одночасно у своєму більш стародавньому значенні солярного знаку. Під хрестом-сонцем зображений «сонячний човен». Щит, який зображено на персні, за своєю формою та геральдичною класифікацією відноситься до фігурних, польських, барокових, що набули свого найбільшого розповсюдження у ХVІ-ХVІІІ ст.

Таким чином, в колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» присутня низка перснів, які характеризують уподобання та певний світогляд населення України доби раннього модерну. Ці персні пов'язані з козацьким середовищем тих часів. Однак, суттєво збіднює значення цієї групи перснів відсутність інформації про місце, де вони були знайдені, та контексту в якому вони знаходилися. Для пам'яток козацького часу сучасної Харківщини подібні вироби не характерні та не відомі. Тому можна припустити, що ці персні походять зі зруйнованих пам'яток козацьких часів Наддніпрянщини та сучасної Полтавської області. Безсумнівно, що ці персні та деякі інші музейні предмети з кольорових металів, що становлять археологічну колекцію історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів», були зібрані за допомогою металошукача сучасними «скарбошукачами», що значно знизило їх наукове значення для висвітлення історичних подій, які відбувалися в минулому на теренах сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксёнов, В. С. 2017. *Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоняя Гусаровка на Северском Донце*. Харьков: Рожко С.Г.
- Аксёнов, В. С. 2023. Верхньосалтівський археологічний комплекс: історія дослідження, спроби музеєфікації, сучасний стан. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 240-251.
- Аксёнов, В. С. 2023а. Стан археологічної колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів». *Двадцять дев'яти Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої збереженню національної пам'яті в умовах війни, 18 квітня 2023 р.* Харків: Майдан, с. 174-182.
- Голан, А. 1993. *Миф и символ*. Москва: Русслит.
- Лукомский, В. К., Модзалевский, В. Л. 1993. *Малороссийский гербовник*. Київ: «Либідь».
- Колода, В. В. 2021. Сюжетні зображення на салтівських перснях (за матеріалами лісостепу). *Міхеєвські читання, 2*. Харків: Майдан, с. 51-64.
- Свешніков, І. К. 1993. *Битва під Берестечком*. Львів: Слово.
- Шаповалов, Г. И. 1997. *Корабли веры. Судходство в духовной жизни древней Украины*. Запорожье: «Дикое Поле».

Viktor Aksionov,
PhD, Head of the Archeological Department,
Kharkiv M. F. Sumtsov Historical Museum

17th - 18th CENTURIES RINGS FROM THE COLLECTION OF THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL MUSEUM-RESERVE "VERKHNY SALTVOV"

A significant part of the archaeological collection of the historical and archaeological reserve museum "Verkhny Saltov" rescued in December 2022 consisted of rings (451 storage units) and engagement rings (99 pieces), which were donated in 2021 by Kharkiv collector Horielykh O.O. Some of the rings date back to the 17th - 18th centuries and are associated with the Ukrainian Cossacks. These are cast rings with oval or round shields, the flat surface of which is decorated with engraved four- or six-petal cross-shaped rosettes (Fig. 1: 1-13). Similar rings were found at the site of the Battle of Berestechko in 1651. The shields of some rings were decorated with several engraved vertical and broken lines (Fig. 2: 2-6), which we believe may imitate some kind of inscription. Thus, on the shield of one ring there was an image in three lines (Fig. 2: 1), which resembled a text made on Arabic graphic basis. The shields of part of the rings are decorated with signs that were widespread in the folk environment and associated with the pagan worldview (Fig. 3: 1-9). There is an interesting fragment of a signet ring - on its shield a figure of a man with a spear in his right hand resting his left hand on the shield is depicted (Fig. 3: 10). Another ring has a schematic image of a trident (Fig. 3: 11), and there is also a ring that has a schematic image of a "solar boat" (Fig. 3: 12). In the museum's collection there is a ring on which the image of a shield is engraved, in the field of which there is a cross with a crescent moon below (Fig. 3: 13). According to its form, the shield belongs to the figured, Polish, and baroque shields, which became most widespread in the 16th - 18th centuries.

Keywords: ring, Cossacks, Left Bank Ukraine, Verkhny Saltov, museum.

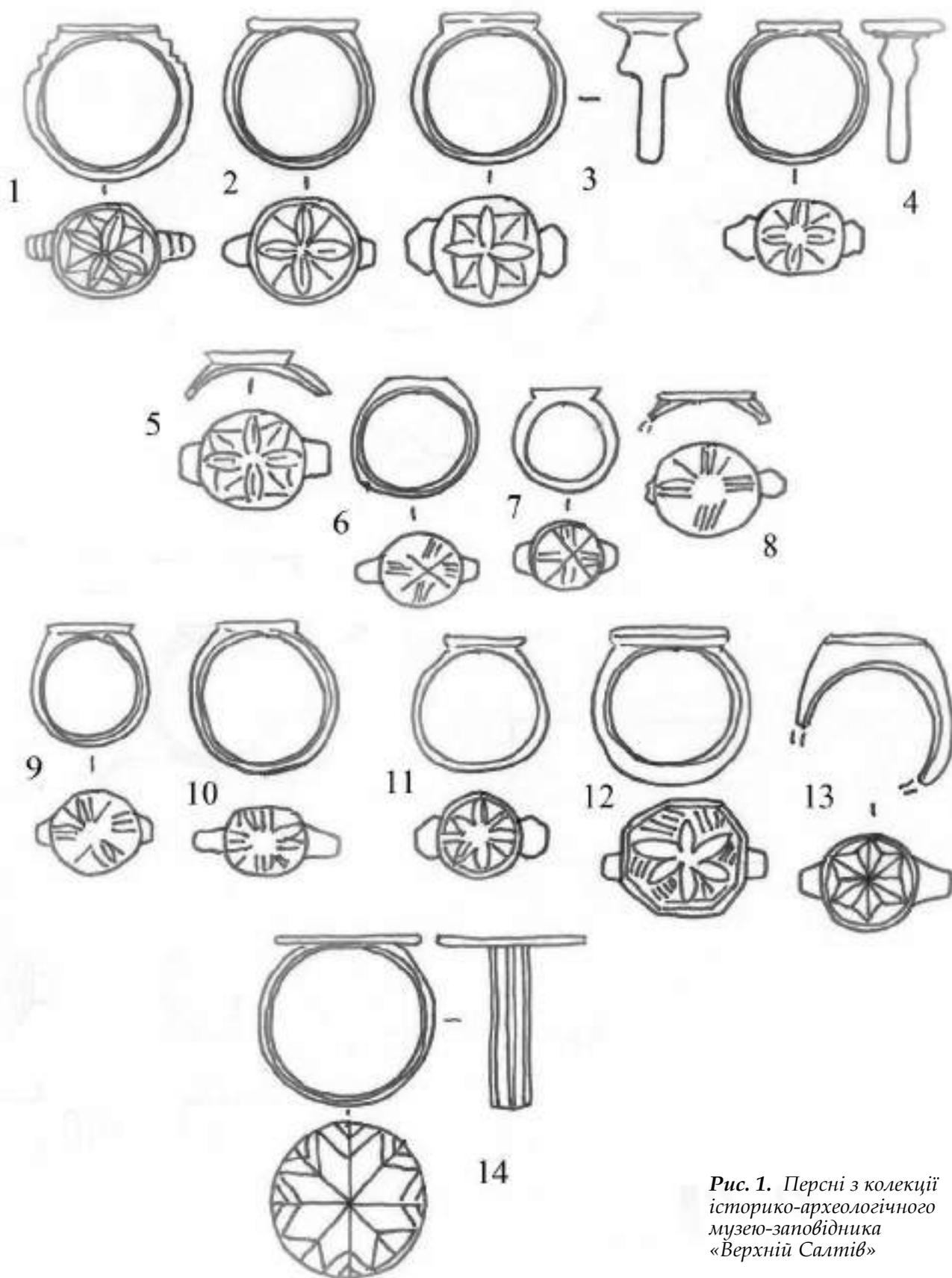
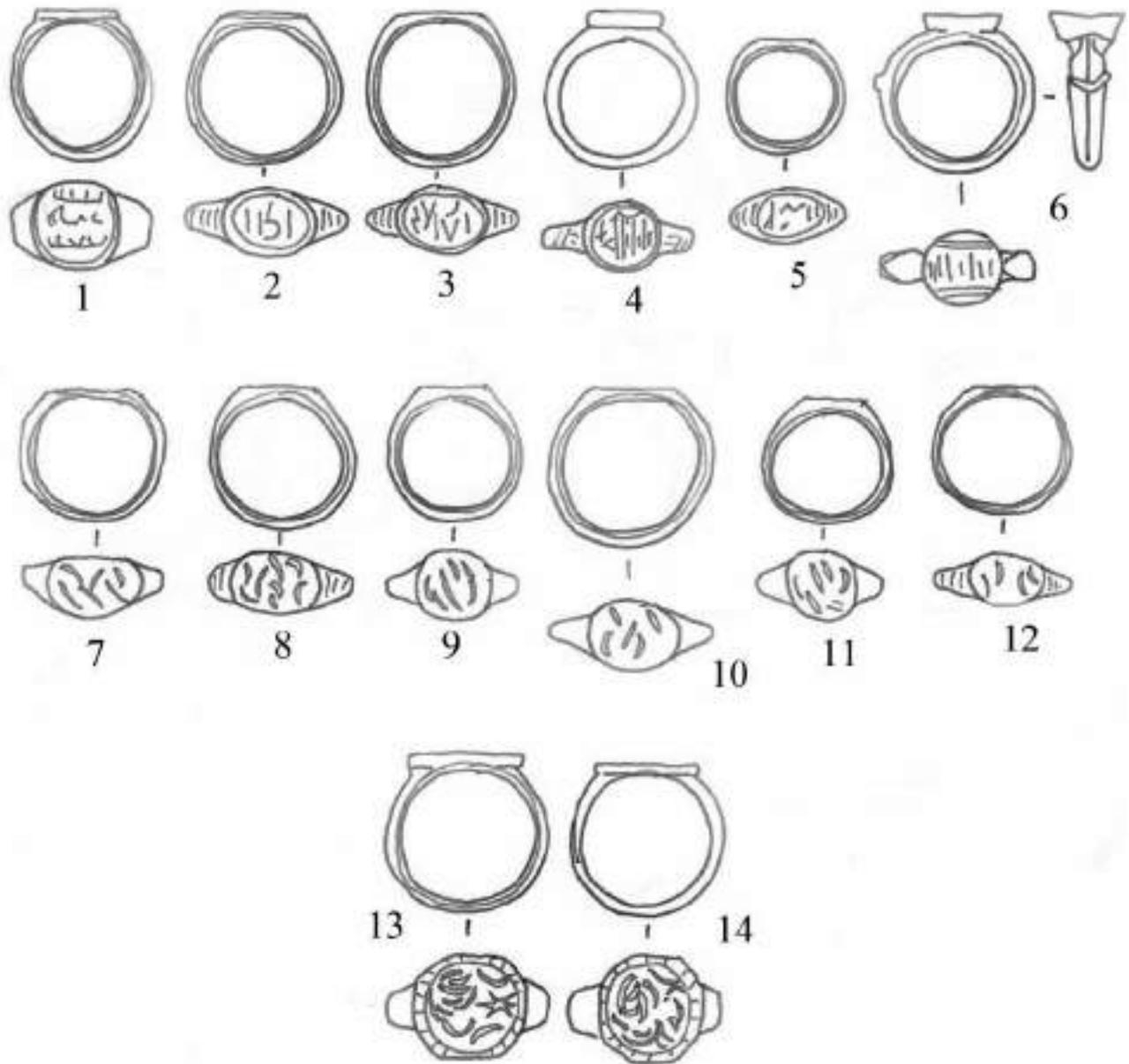

Рис. 1. Персні з колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів»

Рис. 2. Персні з колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів»

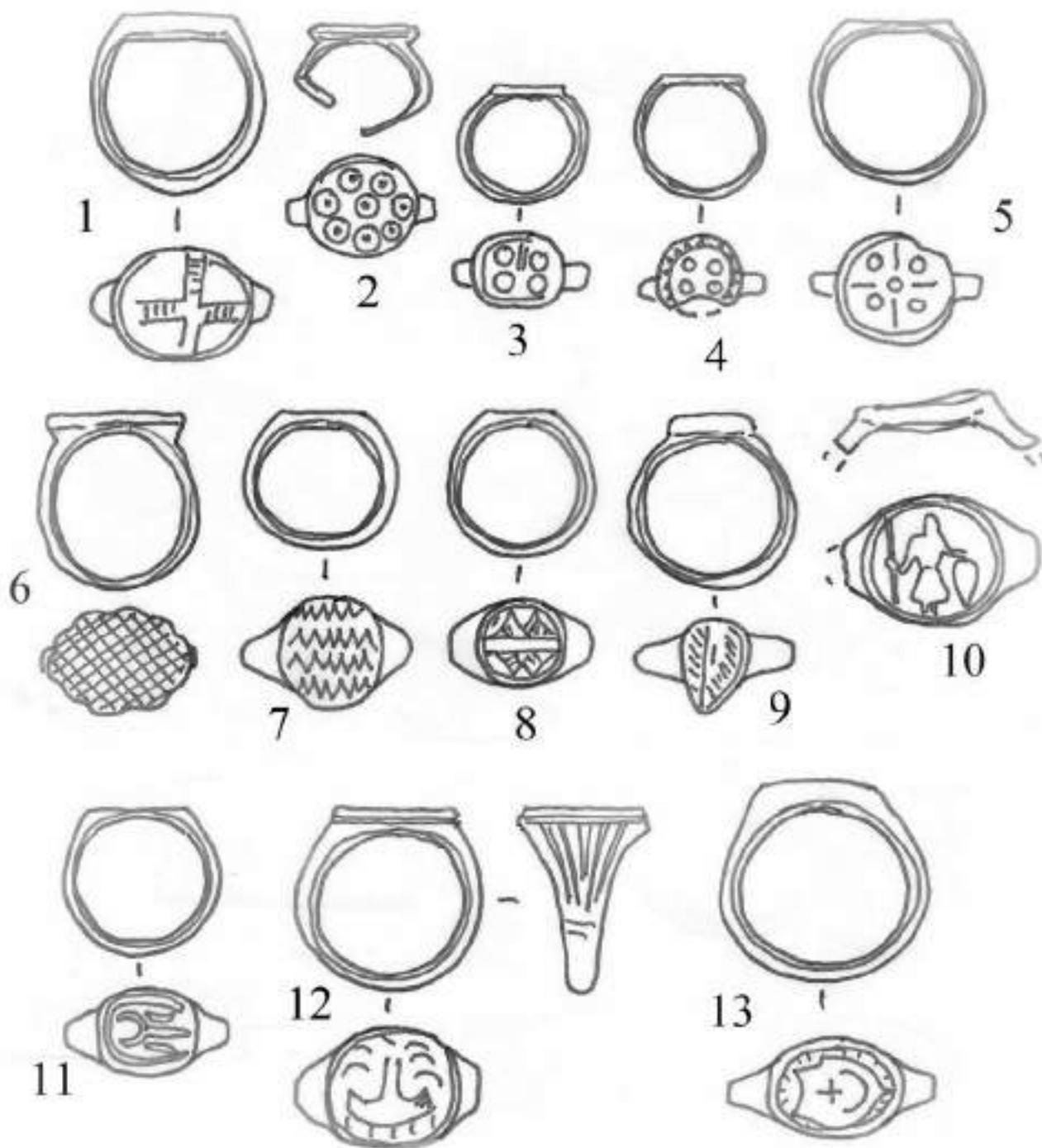

Рис. 3. Персні з колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів»